

11 Картаева А., Мұқтарова Ә., Саметова Ф. Абай жайлы естеліктердегі ақын бейнесі // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Хабаршы «Филология ғылымдары» сериясы, №1(71), 2020. - Б. 340-343

References:

1. Äuezov M. *Abaidy bilmek paryz oily jasqa.* - Almaty: Sanat, 1997. - 416 b.
2. Käkitai Y. *Abai (İbrahim) Qūnanbaiūlynyñ ömiri / Kitapta: Kitapta: Abaidyñ aqyn şäkirtteri. I kitap.* - Almaty: Däuir, 1993. - 224 b.
3. Jūrtbai T. Ä. *Bökeihanov. Abai (İbrahim) Qūnanbaev* www.abai.kaz.nu.kz
4. Bökeihan, Ä. N. *Tañdamaly: ğylymi zertteuler, eñbeker: monografialary, maqalalary, sözderi, baiandamalary, öleñderi, audarmalary, hattary.* - Almaty : *Qazaq ensiklopediasy*, 1995. - 478 b.
5. Dulatov M. *Abai / Kitapta: Abaidy oqy, tañyrqa... Qūrast. M. Myrzahmetov.* – Almaty: *Ana tılı*, 1993. – 160 b.
6. Mūhamedhanov, Q. *Aqynnyñ düniege kelgen küni [Mätin] : bügin Abaidyñ tuğanyna 146 jyl tolady / Q. Mūhamedhanov // Semei tañy.* - 1991. - 23 tamyz. - B. 3.
7. *Qamzabekūly D. Alaştyñ ruhani tüğyry.* – Astana: *El-şejire*, 2008. – 357 b.
8. *Bökeihanov Ä. Abai (İbrahim) Qūnanbaev.* www.abai.kaz.nu.kz
9. Äuezov M. *Abai Qūnanbaev: Maqalalar men zertteuler.* – Almaty, Almaty : *Ğylym*, 1967. – 391 b
10. *Qūnanbaev T. Äkem Abai turaly. Qūrast. Q. Mūhamethanov / Kitapta: Abaidyñ aqyn şäkirtteri.* - Almaty: Däuir, 1993. - 224 b.
11. *Kartaeva A., Mūqtarova Ä., Sametova F. Abai jaily estelikterdegi aqyn beinesi // Abai atyndağy Qazaq ũlttyq pedagogikalıyq universiteti Habarşy «Filologia ğylymdary» seriasy, №1(71), 2020. - B. 340-343*

МРНТИ 17.71.07:

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.72>

¹Нұрдәулетова Б.

¹Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан

XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ МАҢҒЫСТАУ АҚЫН-ЖЫРАУЛАРЫ ТІЛІНДЕГІ АРАБ-ПАРСЫ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

Аңдатпа

Мақаланың мақсаты – XVIII-XIX ғғ. Маңғыстау ақын-жыраулары тіліндегі араб, парсы тілінен енген сөздердің этимологиясына талдау жасай отырып, осындай поэтикалық қолданыстардың жыраулар тілінде қолданылу, сақталу уәжін, келу көздерін түсіндіру. Маңғыстау ақын-жыраулары тіліндегі араб-парсы сөздерін екі үлкен топқа жіктеп көрсеттік: біріншіден, діни ұғым-түсініктерге байланысты сөздер, екіншіден, образдық, көркемдік мақсатта қолданылған авторлық қолданыстар. Олардың кейбіреуі қазақтың өз сөздері тәрізді тұлғалық жақтан өзгеріп, жалпы халыққа бірдей түсінікті сөздер болса, енді біреулерін арнайы діни сауаты бар адам ғана түсінеді және араб тіліндегі тұлғасын сақтап қолданылған сөздер. Зерттеу нәтижесінде жыраулар тіліндегі араб, парсы сөздерінің поэтикалық мақсатта, белгілі бір діни ұғым-түсініктерге байланысты қолданылғандығы, оның өзі жыраулардың біріншіден, ортаазиялық түркі әдеби дәстүрінен мол хабардар болғандығының, екіншіден, мұсылманша аса сауаттылығының көрсеткіші деген қорытынды ойға тоқталдық.

Түйін сөздер: жыраулар, араб-парсы сөздері, поэтикалық қолданыс, діни сөздер, жыраулық мәтін

¹Nurdauletova B.

¹Caspian State University of Technologies and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau city, Kazakhstan

ARABIC-PERSIAN ELEMENTS IN THE LANGUAGE OF THE MANGISTAU ZHYRAU OF THE XVIII-XIX CENTURIES

Abstract

The purpose of the article is to clarify the sources of their appearance, use and preservation in the poetics of zhyrau by analyzing the etymology of words borrowed from the Arabic and Persian languages, found in the works of the zhyrau poets of Mangistau of the 18th-19th centuries. We have classified the Arabic-Persian words in the language of the Mangystau poets-zhyrau into two large groups: firstly, these are words associated with religious concepts; secondly, the author's figurative applications used for artistic purposes. If some of these words, which have changed in terms of form and have become similar to the original Kazakh words, are understandable for everyone, then other words are understandable only to people with a special religious education, since they have retained the form of the Arabic language. As a result of the study, we came to the conclusion that the use of Arabic, Persian words in the language of zhyrau poets for a poetic purpose, or in connection with certain religious concepts, indicates that the zhyrau poets, firstly, knew the Central Asian Turkic literary traditions, and secondly, were very literate in the field of the Muslim religion.

Keywords: storytellers, Arabic-Persian words, poetic usage, religious words, the text of the zhyrau poets

¹Нурдаулетова Б.

¹Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга им Ш.Есенова,
Актау, Казахстан

АРАБСКО-ПЕРСИДСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ЯЗЫКЕ МАНГИСТАУСКИХ ЖЫРАУ XVIII-XIX ВЕКОВ

Аннотация

Цель статьи – путем анализа этимологии заимствованных с арабского и персидского языков слов, встречающихся в произведениях поэтов-жырау Мангистау XVIII-XIX веков, разъяснить источники их появления, употребления и сохранения в поэтике жырау. Мы классифицировали арабско-персидские слова в языке мангистауских поэтов-жырау на две большие группы: во-первых, это слова, связанные с религиозными понятиями; во-вторых, авторские образные применения, используемые с художественной целью. Если некоторые из этих слов, изменившиеся с точки зрения формы и ставшие похожими на исконно казахские слова, понятны для всех, то другие слова понятны только людям, имеющим специальное религиозное образование, поскольку они сохранили форму арабского языка. В результате исследования мы пришли к выводу о том, что использование в языке поэтов-жырау арабских, персидских слов с поэтической целью, либо в связи с определенными религиозными понятиями, свидетельствует о том, что поэты-жырау, во-первых, хорошо знали среднеазиатские тюркские литературные традиции, а во-вторых, были очень грамотными в сфере мусульманской религии.

Ключевые слова: сказители, арабско-персидские слова, поэтическое употребление, религиозные слова, текст поэтов-жырау

Кіріспе. Маңғыстау сөз зергерлері тілінде түрлі себептермен сақталып қалған көненің көзіндей сөздер мен сөзқолданыстар қазіргі әдеби тіл үшін тосын болып көрінуі мүмкін. Мұндай тіл өрнектерінің бірқатары жергілікті тіл ерекшелігі ретінде қаралып келді. Біз қарастырған ерекше сөздер – тек диалектілік ерекшелік аясына сыймайтын, белгілі бір жыраулық дәстүр тудырған поэтикалық тілдің туындылары және олар жеке-дара сөздер емес, келу уәжі, сақталу себептері, тарихи-лингвистикалық тұрғыдан түсіндіруді, зерттеуді талап ететін жүйелі құбылыс.

Қазіргі таңда мәтінтану ғылымында көне немесе тарихи мұралардың мәтінін зерттеудің өзіндік ерекшелігі назарға ие болып отыр. Жыраулық дәстүр туғызған поэтикалық мәтіндердің (жырлардың) жазбаша мәтіндерден бірнеше басты айырмасы бар: біріншіден, бастапқы нұсқасы ауызша шығарылып, біршама уақыттардан кейін (ғасырлардан кейін) жазуға түсірілгендіктен, бір шығарманың бірнеше мәтіндік нұсқалары бар, екіншіден, тыңдаушысына әлденеше жырау-жыршылардың (олардың өзі әр кезеңде өмір сүруі мүмкін) орындауымен тарап, жеткендіктен түрлі

авторлық қолтанбалардың болуы заңды, үшіншіден, XX ғасырда жыраулық мәтіндердің «екінші өмірі», яғни хатқа түсу кезеңі басталды. Жыр мәтіндерінің ауызша ғұмырындағы мәтіндік тағдыры жыр мектебінің (әрине, жырау не жыршының) стиліне, ұстанымына, жырды тыңдаушы ортаның танымы мен талғамына, қабілетіне қатысты болса, жазуға түскеннен кейінгі ахуалы араб, латын графикасынан кириллицаға көшіруде жазудың емле-ережелерінің қаншалықты түсініп, ұғынылуына, жазуға түсірушінің сауаттылық деңгейіне, баспалық нұсқалары ресми цензураның ықпалына, редактордың танымы мен ұстанымына байланысты болды. Бірақ осынша кедергілер мен күрделіліктерге қарамастан жыраулық дәстүрдің кеңістік пен уақытқа бағынбайтын өміршеңдігі, ұлт мәдениеті мен санасында үнемі сұраныста болуы жыр мәтіндерінің біздің дәуірімізге бастапқы қалпын қайта тауып, бағзылық сипатымен жетуіне себеп болды. Жырдың бағзылық қалпын бұзбай жеткізуде, әсіресе, Маңғыстау жырауларының дәстүрге беріктігі, осы өңірде ежелгі поэтикалық реалидің сақталып қалуы айрықша рөл атқарып отыр.

Зерттеуші Б.Әбілқасымов қазақ тіліне араб-парсы тілдерінен сөздер ауысуын қандай да бір дәуірмен анықтау қиын екендігін айтады. Кейбір тарихшылар мен филологтар араб-парсы тілдерінен сөз ауысуды орта ғасырмен байланыстырады. Шынында да қазақ тілінде қаншама араб-парсы сөздері деп айдар тағылған қолданыстар бар. Олар қазақ тілінің фонетикалық заңдылығымен мүлде өзгеріп, қазақыланып кеткен тұлғалар. Әбілқасымов діни оқу-біліммен, мәдениетпен байланысты сөздердің XVIII-XIX ғасырларда панислам қозғалысы дәуірлеген тұста кіргенін айтады [59, 169]. Ал XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап патша үкіметі ислам дініне тежеу салып, жалпы панисламизмге қарсы белсенді күрес жүргізгені мәлім.

1868 жылғы патша үкіметі жариялаған «Ереже» бойынша қазақтың діни істері Орынбор мүфтиінің қарауына алынды. Молдалар жалпы азаматтық басқармаға, сол арқылы Ресейдің Ішкі Істер Министрлігіне бағынатын болды. Молдалардың молдалық атағын бекітетін, молдалықтан шығаратын облыстық басқарма болды. Патша үкіметінің рұқсатынсыз мешіт, медреселер салуға тыйым салған. Оның үстіне 1888 жылы оқу министрі граф Толстой қазақ даласында бірде-бір татар, башқұрт молдалары мен аудармашылары болмасын, олардың орнын орыс мектептерін бітірген (яғни шоқынған) қазақтар ауыстырсын, жергілікті билік өкілдері ресми жазбаларды орыс әліпбиімен қазақша жүргізсін деген бұйрық шығарады. Осындай жағдайлар араб-парсы сөздерінің қазақ тіліне енуіне тежеу салған болуы керек. Қазақтың алғашқы баспасөзі – «Түркістан уәләты» мен «Дала уәләты» газеттерінде араб-парсы сөздерінің қолданылуы азайған, тіпті бірте-бірте тоқтатылған. [59]. Дей тұрғанмен, сол кезеңдегі баспасөзде, ауызша поэтикалық тілде халық ұғымына әбден сіңіп, оның қажетіне асып жүрген араб-парсы сөздері кеңінен қолданылды.

Зерттеудің әдістемесі. Жыраулар тіліндегі араб-парсы сөздеріне талдау жасау үшін категориалды және дискреттік, компонентті талдау әдістері қолданылды. Тілдік деректерді

Зерттеудің нәтижесі. Маңғыстау ақын-жыраулары тіліндегі араб-парсы сөздерін екі топқа бөліп қарастырамыз: 1. Ортаазиялық түркі әдеби дәстүрінің ықпалымен Маңғыстау сөзгерлері тілінде қалыптасқан көркем сөз оралымдары мен образдар; 2. Мұсылман дінінің қағидаларын түсіндіретін діни сөздер мен оралымдыр.

Біз тілін зерттеген сөз зергерлерінің дені мұсылманша сауатты болғаны мәлім. Сондықтан олар құран хадистерін жақсы біліп, ақындық сынға түскенде діни білім-дәрежелерін ортаға салып отырған. Мысалы Абылдың «Әліппесі» («Әліпте жиырма тоғыз келеді әліп; Атасы Әзірет-әлі Әбутәліп...»), Абылдың Нұрымды сынауы («Әріптің жиырма тоғыз әлхам басы, әлхамның бимен келер біссімилләсі. Мимнің құйрығы ұзын, төбесі ойық, Нұрымжан, осы ненін ишарасы?..») Нұрымның Қашағанға қоятын сауал-өлеңі («Нұрым мен Қашаған») т.б. шығармалар – осының дәлелі.

Өз шығармаларын жүйелі жазып отыруды дағдыға айналдыра қоймаса да, бұл сөз иелері араб харпін жақсы танып білген. Арабша сауатты, көзі ашық ерекше талант иелерінің сол араб жазуымен келген ортаазиялық көркем әдебиет үлгілерінен саналатын дастандарды да жақсы біліп, жатқа айтқандары хақ. Жалпы, сол дәуірде ортаазиялық жазба әдебиет үлгілерінің қазақтың көркем сөзіне қаншалықты әсер еткенін профессор М. Томанов былай деп көрсетеді: «...Сол араб, парсы тілдерінде жазылған, кейін ортаазиялық түркі әдеби тіліне аударылған көркем әдебиет үлгілері қазақ арасында араб жазуымен басылған кітаптар арқылы, солардың негізінде ауызша да тарады. Орта ғасырлық жазба әдебиет үлгілері — дастандардың ауызша варианттары осы жолмен келіп шығады. Бұлар кейбір тілдік ерекшеліктеріне қарамай, қазақ көркем әдебиетінің қорына қосылды да, бұлардың тілі көркем әдебиет тілінің үлгісіне айналды... Ал олар өз кезегінде ауызша шығаратын ақындар тілімен бізге ауыз әдебиеті тілінде ықпалын тигізбей қалған жоқ» [60, 3]. Маңғыстау өлкесінде діни

кітаптармен қатар ортағасыр жазба әдебиет үлгілері, шағатай тілінің әдебиеттері кеңінен таралған. Осыған мысал ретінде Т. Жаңаевтың мынадай деректерін келтіре кетейік. Маңғыстауда Абдолла хазірет деген (1853-1918) Уфадағы «Ғалия» медресесін бітірген үлкен діни білім иесі болған. Бірнеше мешіттер, медреселер ашын, шәкірттер даярлаған. Кейіннен Кеңес үкіметі Абдолла хазіретті жер аударып Көкмешіттің бүкіл мүлкін тәркілеп, галан-таражғасалып, кітапханасын өртеп жібереді. Хазіреттің шәкірттерінің біреуі басын қатерге тігіп, кейбір кітаптарын аман алып қалған болуы керек, кейін Үбаев Атшыбай ақсақал көмулі кітаптардың үстінен түседі. «Абдолла хазірет пен оның әкесі молда Жаналыдан қалған «Құран», «Әптиек», «Мұқтасар», «Софы Аллаяр», «Нұрнама», «Қырықпарыз» оқулықтары, сондай-ақ араб, парсы, түрік, көне шағатай, тіпті башқұрт, татар тілдерінде жазылған кітаптар... Бүкіл мұсылман әлеміне белгілі «Мәнәфисүл», «Түрік шежіресі», «Хысасул-Әнбия», «Инсан», «Хұласати-Хесааб», «Факрил-Хорезм», Махмуд ибн Омар әл Замахшаридің бірнеше кітаптары, Қожа Ахмет Яссауидің «Хикметі де болған» [61, 22],– дейді автор.

Осы өлкенің ауызша поэзиясында ортаазиялық түркі жазба әдебиетінің ерекше тілдік дәстүрінің қалыптасуына тағы бір себеп – ғасырлар бойы қарақалпақ, түрікмен халықтарымен іргелес отырып мәдени-әдеби байланыста болуы. Қарақалпақ қосұқшылары, түрікмен шайырлары, маңғыстаулық жыршылар өмірде де, өнерде де үзегілес жүріп, бір-бірінен үйренген, қатар жырлаған. Ал бұл халықтардың көркем әдеби тілі Ортаазиялық түркі жазба әдеби тілі негізінде өркен жайғаны белгілі.

Сөйтіп, аталған өлке жыраулар тіліндегі көркем образды арабизмдер мен парсизмдердің түп-төркіні, негізінен, ортаазиялық түркі әдеби тілінің әсері деп бағалануы тиіс. Себебі: біріншіден, мұндай сөздер тұрмыстық лексикаға жатпайды, көркем үлгіде ғана қолданылатын сөздер. Екіншіден, көпшілігі араб, парсы тілдеріндегі бастапқы мәнінен мүлде алшақтап, өзгеше семантикалық реңк алған. Ал біз ден қойып отырған араб, парсы сөздерінің өзге өңір жыраулары тілінен кездеспеуі, кездесе қалса да басқаша мағынада қолданылуы әр өңірдегі жыраулық мектептің өзіндік сөз тізу дәстүрінің, сөз мағынасын қабылдаудағы түйсіну, дүниетаным ерекшелігіне байланысты болуы мүмкін.

Талдау. Осы әдеби дәстүрдің әсерімен пайда болған арабизмдер мен парсизмдерге, шамамен, *қалал, пітне, шабаз, уәли, зият, пәнер, пәм, нәубет, зыбан, лазым, әспенн, әбутас, арзу, запыз, занта, зарп* сөздері жатады. Бұлардың ішінен *қалал* (һалал «адал, пәк»), *уәли* («білімді»), *зият* («қасиетті, текті»), *нәубет* («молшылық береке»), *арзу* («құмар, құштар») (26) сөздері біршама атауыштық ұғымда қолданылса, өзгелері суреттемелік, бейнелеуіштік қызметінде жұмсалады. Осы қызметте бұл сөздер бастапқы мәнінен мүлде басқаша сипатқа ие болған. Мысалы, парсылық збан «тіл» деген сөзі Аралбай ақында: «Қайғы толса қалыбына, Ұшқындап шығар *зыбаннан*», – деп келсе, Ізбаста: «Әлеумет тұрса анталап, Ауыздан шыққан *зыбаннан*», – түрінде қолданылады. Бірінші контекстегі мағынасы «көңілдің тереңінен» дегенді, екінші контекстегі мағынасы «лебіз, үн, дауыс», сондай-ақ «жыр, өлең» дегенді білдіріп тұр.

Л.З.Будаговтың мәліметіне сүйенсек, парсының 1) тіл, 2) сөз, әңгіме дегенді білдіретін *зыбан* сөзінің бастапқы заттық мағынасы абстракцияланып, түрліше поэтикалық мәнге ие болған: забан нұр – «тіл, сөйлеу, әңгіме, сөзшең, шешен»; зыбандан – «ақын», «бірнеше тіл білетін адам»; збандаран – «көп сөйлейтін мыжың»; фринзбан – «өтірікші, суайт» [, 603].

Маңғыстау жыраулары тілінде «үн, жыр, әуен, әуез» мағыналарында жұмсалады:

Қайғы толса қалыбыңа,

Ұшқындап шығар зыбаннан (Аралбай жырау) [, 218]

Әлеумет тұрса анталап,

Ауыздан шыққан зыбаннан

Ортаңызда отырып,

Тарқатайын құмардан. (Ізбас ақын) [, 446]

Бастапқы «тіл» мағынасы *ауыздан шыққан зыбан, зыбаннан ұшқындап шығу* тіркестерімен метафораланып тұр. «Тіл» дегеніміз — нақты зат атауын білдірсе, *зыбан* сөзінің кейінгі мағыналары нақтылықта абстракцияланған ұғымдар. Бірақ осы абстракциялы бейнелеудің өзі бастапқы заттың қызметінен шығып тұр (семасиологиядағы функционалды-семантика заңы).

Айтқыш тақ-тақ жыршы өтті,

Сөз *лазымын* кезген [12, 17].

Араб тілінде *лазым* «ен керекті, қажетті» деген мағынада. Сондай-ақ күнделікті қолданыста *ләзім* (барғаның ләзім) «жөн, қажет» дегенді білдіреді. Ал жыршы «сөз лазымын кезену» тіркесімен «сөздің ең керектің, өткірін, төтесін» қолдануды айтып отыр.

Арабтың «фитнә» сөзінің қазақшаланған тұлғасы – *пiтнe* Маңғыстау ақын-жыраулары тілінде жиі қолданыста бар.

Қашағанның:

Пiтнe көңіл белгісі -

Кұпия сөйлеп ыржиған, -

дегенінде «кұпия сөйлеп ыржию» шынын ашып айтпай, өтірік күліп, алдап, арбауды меңзейді.

Ақын ендігі бір өлеңінде:

Әуелден жазған санаңыз,

Санаңыз келді жақындап,

Пiтнәнi кеттік мақұлдап

Пiтнәнi көрмей қайтылған,

Сол кісілер ақылды-ақ, – дейді. Бұл жерде ***пiтнәнi*** мақұлдау — «аярлық, алдамшы, жаман жолға түсу» мағынасына саяды. Сәттіғұлда:

Бұ заман азбай не қылсын,

Бiтiнә бұзық көбейіп,

Жер үстіне тақ толды [12, 340].

Пiтнe сөзінің «Арабша-қазақша түсіндірме сөздікте» 4 түрлі мағынасы беріледі: 1. «таңғажайып, таңқаларлық, бойтартарлық» (тылсым, үрей туғызатындай жұмбақ болса керек). 2. «еліктіруші, арбаушы, алдамшы». 3. «көтеріліс, бүліншілік». 4. «ақылсыздық» [62].

Ауызекі тілдегі «кішкентай, болымсыз» мәнін беретін ***пiтнeдей*** сөзі де ***пiтнәдан*** шықса керек. Сонда ***пiтнә*** сөзінің семантикалық құрылымы мына түрде болады: «кішкентай» > «тар», осы мағынаның абстракциялануы арқылы: «көңілі тар, пейілі тар» > «ақылсыздық» (ақылды адамның пейілі де кең болу керек) > «аяр, алдамшы» (ақылы жоқ адам елді бүлдіреді, аярлық жолға түседі) > «бүліншілік». Дамудың қай түрі болмасын (мейлі ақыл-ойдың, мейлі қоғамның немесе сөз мағынасының) аздан көпке, қарапайымнан күрделіге қарай сатылы түрде жүзеге асады. Сөз мағынасының бастапқы төркінінен алшақтап мүлде басқа мағынаға ие болуы, жаңа сөз ретінде қалыптасуы осы сатылай дамудан, неғұрлым сатылы мағына ұлғайған сайын бастапқы саты үзіледі, байланыс көмескіленеді. Тілдегі *омонимия құбылысы* – сөздердің мағыналық дамуы арқылы бастапқы мен соңғының алшақтауы болса, *синонимия құбылысы* – о басында түрліше дыбыстық құрылымдағы сөздердің мағыналық дамуы арқылы бір-біріне жақындап, жанасуы.

Егер ортаңғы, аралық мағыналық сатыны білмесек, ***пiтнә*** сөзінің «кішкентай, болымсыз» мағынасы мен «көтеріліс, бүліншілік» мағынасының арасында еш байланыс болмаған болар еді.

Сөз мағынасының сатылай дамуында мағына алшақтығы мүлде күшейіп, кейде сөз мағынасы бастапқыға қарама-қарсы полюске шығып кетеді (жағымды, жағымсыздық тұрғысынан). Арабтың «ашық, елден ерек, қасиетті» дегенді білдіретін ***zahur*** сөзі Қашағанның:

Бұл қазақтың ішінен

Шешендер өтті толғаған.

Уәлилер өтті ***зайырлы***,

Болашақ алдын болжаған, –

дегенінде «білімдар, елден-ерек қасиетті» мағынасын береді.

Ал Қалниязда басқаша мәнін көреміз:

Өнеттің ұлы Ер Төлеп,

Ер Шабаймеп бірігіп.

Көрсетті сонда ***зайырды-ай***.

Енді «зайырын көрсету», «елден ерек күшін көрсету, өктемдігін білдіру» болып шығады. «*Ер Тарғын «жырында*: Көрмесеніз Тарғынның, Көрсетейін ***зайырын***, - деп келеді. «Білімді, қасиетті» деген жағымды мағынасы болғанмен, «күш көрсету, көктемдік таныту» барлық уақытта жағымды бола алмайды.

Парсының «тазалық, пәктік» мәнін беретін ***асмәт*** сөзі осы өңір жыраулары тілінде «биік, жоғары» ұғымында да («*әспенттен биік қарағай*»), «әлпештеу, аялау», «кадірлі» дегенді білдіру үшін де («*Айрылдың әспенттеген перзентіңнен*») қолданылады. Қарапайым қолданыста ***әспеттеу*** сөзі «әшекейлеу, көркемдеу» мағынасын береді.

Зарп арабтың «соққы (избиение, удар, биение)» мағынасындағы сөзі [59, 117]. Өзбек тілінде «зиян, залал», қырғыз тілінде «соққы, ауыр, қиын» деген ұғымда келеді. Ал Маңғыстау сөз зергерлері аталған сөзді негізгі мағынасын поэтикаландырып, бірнеше образда қолданады: 1. «кесірінен,

әсерінен» (*Мамырын төгіп қаз бен қу, Көлге мекен ете алмас, Ақсұңқар құстың зарпынан* [12, 160], Ақтан). 2. «көңілдің тереңінен, көңілімдегі қайғы-шерімнен» (*Бір-екі ауыз айтайын, Көңілімнің зарпынан* [12, 100], Аралбай). 3. «тегінен, құрамынан, маңызынан» (*Атамыз адам жаралған, Топырақтың зарпынан* [12, 100], Аралбай). Көрсетілген мағыналарының ішінде үшінші мағына («топырақтың тегі, құрамы») өзге мағынадан мүлде алшақ, жуыспайтын тәрізді. Егер адамның ойлау, қабылдап, соны қорыту жүйесінің өте күрделі екенін ескерсек, байланыстырушы желіні табу қиын емес. Көңілдің тереңінде жатқан – ой, қайғы-шер. Ең маңызды, салмақты ой ғана тереңде жатады. Ал Адам-ата жаратылған топырақ жай топырақ емес, топырақтың ең маңыздысы, асылы. Олай болса, «көңілдің зарпы» ұғымы мен «топырақтың зарпы» ұғымының арасында логикалық байланыс бар.

Жыраулар тілінде мұсылман дінінің қағидаларын танытуға арналған діни терминдер мен Құранның аяттарынан келтірілген үзінділер, дүниенің жаратылуы, құрылымын түсіндіретін атаулар жеткілікті қолданылған.

Қорытынды. Тілдің басты қызметі оның қарым-қатынас бола білу, яғни коммуникативтілігі екендігі белгілі. Бірақ тілдің адам өміріндегі күрделі құбылыс екендігін ескерсек, оның қарым-қатынас болудан да өзге маңызды қызметтері бар екендігін ескеруіміз қажет. Соның бірі – тілдің кумулятивтік қызметі. Ол – сол тілде сөйлейтін халықтың ұлттық санасын, мәдени-тарихи тәжірибесін, дәстүрлік мұрасын ұрпақтан-ұрпаққа, заманнан заманға, бір тарихи кезеңнен екінші тарихи кезеңге жеткізіп, жалғастырып отыратын қызметі. XV-XIX ғасырлардағы ақын-жыраулар тілінде қазіргі тілдік ортаға бейтаныс көне сөздерді талдау арқылы халықымыздың, оның тілінің тарихына қатысты мол деректер табуға болады. Мысалы, Маңғыстау жыраулары тіліндегі *ұб, қаржалу, ала жаулы, кіс, зүрият, аңлану, озал* қолданыстары Маңғыстауды мекендеген тайпалар тілінде оғыз, қыпшақтық, басқа да көне түркілік элементтердің сақталып қалғандығынан хабар береді немесе осы өңірді ежелгі заманда кімдер мекендегені туралы тарихи дерек береді. Немесе араб, парсы, орыс тілінен енген сөздердің тарихы Қазақстанның Батыс аймағында орналасқан Маңғыстау түбегі тұрғындарының басқа халықтармен саяси, мәдени, шаруашылық қарым-қатынасын көрсетеді.

Сонымен жыраулар тіліндегі араб-парсы элементтері – қарапайым сөйлесу тілінен емес, поэтикалық тілдің сөздік қорынан ауысып келген образды қолданыстар. Олар белгілі бір тіл дәстүрінде шындалып, семантикалық жақтан күрделеніп, тың образ тудырудың бірден-бір құралына айналған дей аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қасымбек Б. Түркі тілдеріндегі аталымдардың сөзжасамдаық уәжділігі // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Хабаршысы. – 2015 ж. № 3. - С. 66-71
- 2 Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. Алматы: Ғылым, 1982. – 224 б.
- 3 Томанов М. Орта Азиялық түркі әдеби тілі мен қазақ әдеби тілінің байланысы мәселесіне// Шығыс филологиясының мәселелері. Алматы, 1984. – 3-19 бб.
- 4 Жаңаев Т. Тобанияз қыстауы. Алматы, 1999. – 285 б.
- 5 Нұрдәулетова Б. Жыраулар поэтикасының тілі. Ақтау, 2017. -266 б.
- 6 Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. –С-Петербург. 1871. 1т. 1869. Пт. 1871.
- 7 Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. 2-кітап –Алматы: Ғылым, 1999. – 240 б.
- 8 Тіл таңбалы ақындар. –Ақтау: Дайк-Пресс, 2017. – 973 б.
- 9 Ақ берен. Құрастырған Қ.Сыдықов. Алматы: Жазушы, 1972. – 221 б.
- 10 Аманат . С. Жанғабылұлының шығармалары. Алматы: Ер Дәулет, 1996. – 382 б.
- 11 Арабша-қазақша сөздік. I том. –Алматы, 1984.
- 12 Батырлар жыры. Алматы: ҚазКөрМемБас., 1959. – 538 б.
- 13 Жеменей И.Парсыша-қазақша және қазақша-парсыша сөздік. – Алматы: Санат, 1994
- 14 Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. –Москва: Русский язык, 1984. -349с.
- 15 Нұрдәулетова Б. Көне күннің жыр күмбезі. Алматы: Жазушы, 2007. – 496 б.

References:

1. Qasymbek B. Tүrki tilderindegi atalymdardyñ sөzjasamdayq uәjdiлиги // Abai atyndaғы Qazaq ũlttyq pedagogikalыq unіversitetinіñ Habarshysy. – 2015 j. № 3. - S. 66-71
2. Әбілқасымов В. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. Алматы: Ғылым, 1982. – 224 б.

3. Tomanov M. *Orta Azialyq türki ädebi tili men qazaq ädebi tiliniñ bailany sy mäselesine// Şyğys filologiasynyñ mäseleleri. Almaty, 1984. – 3-19 bb.*
4. Jañäev T. *Tobaniaz qystauy. Almaty, 1999. – 285 b.*
5. Nürdäuletova B. *Jyraular poetikasynyñ tili. Aqtau, 2017. -266 b.*
6. Budagov L. *Sravnitelnyi slovär turesko-tatarskih narechi. –S-Peterburg. 1871. It. 1869. Pt. 1871.*
7. *Qazaq tiliniñ dialektologialyq sözdigi. 2-kitap –Almaty: Ğylym, 1999. – 240 b.*
8. *Til tañbaly aqyndar. –Aqtau: Daik-Pres, 2017. – 973 b.*
9. *Aq beren. Qūrastyrған Q.Sydiyqov. Almaty: Jazuşy, 1972. – 221 b.*
10. *Amanat . S. Janğabylılınyñ şyğarmalary. Almaty: Er Däulet, 1996. – 382 b.*
11. *Arabşa-qazaqşa sözdik. I tom. –Almaty, 1984.*
12. *Batylar jry. Almaty: QazKörMemBas., 1959. – 538 b.*
13. *Jemenei İ.Parsyşa-qazaqşa jäne qazaqşa-parsyşa sözdik. – Almaty: Sanat, 1994*
14. *Baranov H.K. Arabsko-ruski slovär. –Moskva: Ruski iazyk, 1984. -349s.*
15. *Nürdäuletova B. Köne künniñ jyr kümbezi. Almaty: Jazuşy, 2007. – 496 b.*

МРНТИ 17 – 17. 07.41

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.73>

Келгембаева Б., ¹Таңжарықова А.²

¹Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен, Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ЖАНАТ ӘСКЕРБЕКҚЫЗЫ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ АНИМИСТІК БАСТАУЛАР МЕН МИФОПОЭТИКА

Аңдатпа

Мақалада қазіргі қазақ поэзиясының көрнекті өкілі Жанат Әскербекқызының “Ай-тамғы” атты жыр жинағына енген лирикалық туындылары негізінде мифопоэтика мәселесі сөз болады. Мифопоэтиканың әдебиеттану ғылымының ішкі саласы ретінде қалыптасу тарихына шолу жасалады. Сондай-ақ, Ай культінің қазақ халқының дүниетанымы мен тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы мен фольклорындағы орны жалпы адамзатқа ортақ анимистік дүниетаным іздерімен сабақтастықта қаралады. Төл әдебиетіміздегі Ай бейнесінің поэтикалық қызметін Еуропа әдебиетіндегі танымал романтиктердің поэзиялық туындыларымен салыстыра талданады. Поэзияда Ай табиғатын қабылдау мен бейнелеудегі авторлық ерекшеліктермен қатар, Ай образын поэзия тіліне көшірудің типологиялық белгілерін аңдатады. Ақын лирикасындағы Ай бейнесінің мифологиялық негіздерімен Ай сарынының авторлық түсіндірмесі талданады. Қаламгердің стилдік даралығы менақиқат болмысты поэтикалық тұрғыдан қабылдау ерекшелігі айқындалады. Төл поэзиямыздағы мифопоэтика дәстүрі мен қазіргі қазақ жырының көркемдік-эстетикалық табысы туралы ғылыми негізделген ой айтылады.

Түйін сөздер: Жанат Әскербекқызы, лирика, поэзия, мифология, мифопоэтика, анимизм, ай образы

Kelgembayeva B., ¹ Tanzharykova A.²

¹ Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

² Abai Kazakh national pedagogical university,
Almaty, Kazakhstan

ANIMISM AND MYTHOPOETICS OF ZHANAT ASKERBEK KYZY'S LYRICS